

БУКВИЦЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ВИД ШРИФТОВОГО МИСТЕЦТВА

Шостачук Тетяна ¹

¹ К.пед.н., доцент кафедри образотворчого мистецтва та дизайну,
Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна
tatianashmeliova1@gmail.com

Анотація. Для дизайнерів, які досліджують сучасне шрифтове мистецтво необхідно ознайомлюватись з історичними аспектами мистецтва шрифту. Так рукописи середніх віків містять унікальну візуальну конструкцію – буквицю або ініціал, який по суті є потужним образотворчим засобом. Окрім того, буквиця є біфункціональним явищем, оскільки виконує як утилітарну, так і естетичну функції. Прийоми, які використовували середньовічні писці та ілюмінатори, а саме: орнаментальні композиції, декор, колір, форма, розмір, перетворювали рукопис на витвір мистецтва. Ініціали, декоровані заголовки, декоративні прикраси, мініатюри, що були значно більші за основний текст рукопису, привертати увагу читача, а залежно від масштабу та багатства орнаментів підкреслювали значення рукопису. Отже, буквиця середньовічних рукописів стала потужним інформаційним засобом, здатним розповідати історію.

Ключові слова: буквиця, шрифт, флоратура, орнамент, бордюри, дролери.

Шрифт – це одна з форм візуального мистецтва, яка об’єднує у своїх елементах дизайн, архітектуру та естетику. Як засіб передачі інформації, шрифт має унікальну здатність викликати емоції, створювати певну атмосферу та підсилювати змістовий текст. Протягом історії мистецтв шрифтам приділяли увагу не тільки дизайнери, а й художники. Наприклад, у середні віки перша буква окремої частини тексту – рядка, абзацу характеризувалася відмінним від решти рукописів кольором, розміром і орнаментом.

Сьогодні вражають нас своїми витонченими композиціями буквиця або ініціал (ініціал, від лат. *initium* – початок), яка використовувалася в середньовічних рукописах для початку тексту, розділу або абзацу. Допмагаючи читачеві орієнтуватись в тексті буквиця стала (як і скульптура середньовіччя) «Біблією в картинках». Буквиця вирізнялась за розмірами, бо займала кілька рядків тексту чи цілу сторінку та оформленням.

У середньовічному мистецтві каліграфії вона часто заповнювалася складними візерунками, геометричними мотивами, рослинними елементами, елементами готичної архітектури або зображеннями тварин і людей.

Декоративні ініціали, великі композиції на полях, характерні для заголовків, інші декоративні елементи, які можна побачити в середньовічних рукописах, виконували кілька основних функцій. Зазначимо, що вперше подвійні функції – утилітарна й естетична, започатковані в середньовічних рукописах – у ХХІ столітті будуть притаманні акцидентного шрифту, що дозволяє науковцям розглядати його як явище біфункціональне (Іваненко, 2011).

Буквиці насамперед були прикрасою. Монахи (писці та ілюмінатори) зазвичай відповідали за копіювання рукописів та їх декорування (забезпечення їх ініціалами, рамками, мініатюрами). Термін «ілюмінація» (розуміється як початкова прикраса) походить від латинського слова *illuminare*, що означає освітлювати або прикрашати. Однак красивий зовнішній вигляд рукопису не був по суті самоціллю. Насамперед він наголошував на важливості трактату та престижі його видавця. Тому при оздобленні рукописів використовували золото, яке наносили у вигляді тонких лусочок, наприклад, на ініціали, заголовку чи в мініатюрах, які підсвічували текст.

Декоративні елементи буквиці мали й функціональні ознаки – полегшували орієнтування в тексті. Завдяки декоративним літерам, заголовкам чи цілим сторінкам, які виділялися з-поміж решти тексту, читач міг легше знаходити його окремі частини (доказом цього є приклади заголовків, оформлених з такою вишуканістю та щедрістю, що іноді їх читання ставало досить складним).

Декоративні елементи інколи слугували графічним коментарем до змісту самого рукопису. Прикладами можуть бути геральдичні мотиви, малюнки зброї та спорядження або «епізодичні» елементи.

Процес «проектування» композиції буквиці у рукописі планувався від самого початку. Писар, завданням якого було представити основний зміст документа чи книги, при написанні тексту залишав порожні місця призначені для декору і прикрас (Sokół & Warzecha, 2014).

Збереглись заплановані та не завершені (з невідомих причин) сторінки рукописів. Завдяки таким випадкам ми знаємо, як була організована робота над складанням рукопису.

Найпростішим видом оздоблення рукопису було виділення окремих літер, слів або фрагментів тексту. Це можна було зробити, наприклад, написавши частину тексту чорнилом іншого кольору, ніж решту слів.

Найпопулярнішим для цього було використання червоної фарби, тобто рубрикації (лат. *rubrica* – червона фарба). Так створювалися рубрики, тобто

фрагменти тексту, написані червоним кольором. В основному вони використовувалися для заголовків, а завдяки виділенню кольором виконували функцію своєрідного локатора виділених місць у тексті. І якщо спочатку ініціали відрізнялися лише іншим кольором (зазвичай їх писали червоним або синім чорнилом; в епоху Каролінгів для фарбування ініціалів використовували срібні та золоті напилки) і більшим розміром, ніж інші літери, то з часом вони стали набувати більш декоративних форм.

Для полегшення орієнтування в тексті рукопис також містив інші характерні елементи, відмінні за формою або розміру від власне тексту. Це були ініціали, декоровані заголовки, декоративні прикраси, мініатюри. Ці елементи зазвичай були значно більші за основний текст документа, вони виділяли певне місце в рукописі, привертаючи увагу читача. Водночас вони виконували декоративні функції й залежно від масштабу та багатства орнаментів підкреслювали значення рукопису.

Ініціал, тобто декоративна літера (буквиця), яка починала абзац тексту, вводилася в певне поле, форма і розмір якого змінювалися. Вона могла бути представлена, наприклад, в овальній або квадратній формі.

Всередині ініціалу малювали різні види декору – людські фігури чи жанрові сцени (так званий фігурний ініціал), або його заповнювали рослинними та тваринними мотивами чи геометричними візерунками (так званий орнаментальний ініціал).

Орнамент особливого розквіту досяг у рукописних книгах, де власне букви стали схожі на орнамент. Заголовна буква, ініціал розросталися у цілу картину, замінюючи мініатюру. Яскраві фарби, примхливий візерунок, оправа з металу, слонової кістки, дорогоцінних каменів, емалі перетворювали середньовічний рукопис у коштовність (Шмельова, 2012).

Для романських ініціалів характерні були рослинні мотиви (коса, рослинні вусики), у готичних ініціалах – запозичені з бестіаріїв декоративні елементи починають «заселяти» літеру, що створює її обрамлення, а потім з'являються перші фігурні ініціали. Типи ініціалів також залежали від того, чи декоративний мотив включено в центр літери, чи, наприклад, ілюстративні елементи утворюють форму літери.

У XIV столітті декоративні елементи (рослинні мотиви) починалися з ініціала й огорталися навколо тексту, створюючи т.зв. бордюри (Ross, 2021). Бордюри часто зустрічаються в збережених рукописах. Проте декоративно писалися не тільки окремі ініціали, а й цілі слова, заголовки й навіть абзаци тексту. Для цього використовувалося декоративне письмо, більше за розміром, ніж інші літери, і часто інше за гарнітурою. Крім того, такі заголовки зазвичай прикрашалися додатковими елементами (залежно від майстерності й креативності творця) від простих малюнків до складних красивих орнаментів.

На полях рукопису також розміщувалися декоративні елементи. У цих місцях часто малювали барвисті, динамічні графічні композиції. Темі цих прикрас були різними. Переважно це були рослинні мотиви, вусики та гірлянди з листя, стебел, плодів і квітів. Такий вид декору називається флоратура (від лат. *flos* – квітка).

Флоратуру додатково збагачували малюнками птахів і тварин, вплетеними в неї. Флоратура також могла бути доповнена т. зв. дролерами (від фр. *drôlerie* – гумористичні сценки). Це були фантазійні мотиви, що зображували людей і тварин (часто уявних) у жартівливій, нереальній чи гротескній манері або цілі сцени в одній умовності як із реального життя, так і зі світу казок (Sokół & Warzecha, 2014). Використання флоратури в книжках спостерігається і в подальші епохи. Так, вітчизняні науковці (Шеретюк & Стоколос, 2020) згадують оформлення градуалу (богослужбової книги латинського обряду, яка являє собою зібрання григоріанських піснеспівів, що використовуються під час меси) бригідок із Сокалю, датованого XVII ст., де домінантами мистецького декору стали «рослинний орнамент – так звана флоратура, а також численні фігуративні ініціали, виконані у жовтих, зелених, синіх, фіолетових, золотих і срібних кольорах. Сокальський градуал містив мініатюри із зображеннями сцен з Євангелія, святих ордену бригідок і його засновниці» (Шеретюк & Стоколос, 2020). Оформлення титульної сторінки книги включало крім самої назви рукопису, зазвичай написаної декоративним шрифтом, рослинні й тваринні мотиви, символи і герби, малюнки, що графічно належать до змісту книги або зовсім не пов'язані з ним.

Таким чином, буквиця середньовічних рукописів стала не просто функціональним інструментом, а потужним інформаційним засобом, здатним розповідати історію, створювати атмосферу й передавати складні авторські концепції.

Літературні джерела

1. Іваненко, Т. О. (2011). Біфункціональність акцидентного шрифту: реклама і мультимедіа. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, 3, 36-38. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2011_3_11
2. Ross, N. (2021). Medieval manuscripts. URL : <https://web.archive.org/web/20140215033637/> URL : <http://smarthistory.khanacademy.org/medieval-manuscripts.html>
3. Sokół, A., & Warzecha, A. (2014). Sztuka pisania. Dawne pismo. URL : <https://dawnepismo.ank.gov.pl/pl/pismo-w-przeszlosci/sztuka-pisania/page/0/3>
4. Шеретюк, Р. М., & Стоколос, Н. Г. (2020). Духовно-культурна і художньо мистецька діяльність римо-католицького чернечого ордену бригідок на теренах Речі Посполитої. *Le tendenze e modelli di sviluppo della ricerche scientifici*, 3, 99-102. DOI : 10.36074/13.03.2020.v3.35
5. Шмельова, Т. В. (2012). Лекції з історії європейського образотворчого мистецтва (Архітектура. Скульптура. Живопис). Житомир.